

Dr. A. Maris

MODERNISERING VAN DE LANDBOUW: WAAROM EN WAARHEEN?

MEDEDELINGEN NO. 150

Landbouw-Economisch Instituut - Conradkade 175 - Den Haag
Tel.: 61 41 61

Overdruk uit: "Bedrijfsontwikkeling", 72 jaargang, no. 9.
September 1976

Modernisering van de landbouw is een "parapluwoord", dat vele veranderingen die hebben plaatsgevonden dekt en dat bovendien verstrekkende gevolgen heeft. Men kan bij dit door de organisatoren van deze voorlichtingsdagen gekozen thema spreken over bv.: produktietoename en verandering in de samenstelling, vermindering van arbeidskrachten, bedrijfsvergroting, specialisering en bedrijfsoverkoepelende vormen van arbeidsorganisatie als vormen van schaalvergroting en over de gebondenheid aan het bedrijf door de geringe arbeidsbezetting per bedrijf. Maar het is ook mogelijk om dieper in te gaan op de produktiviteitstoename en op de vraag waar de produktiviteitswinst terecht is gekomen: is bv. de rentabiliteit in de agrarische sektor verbeterd? In verband met de gestegen kapitaalintensiteit en de vermindering van het aantal bedrijfshoofden zou ook de financieringsproblematiek aandacht verdienen, terwijl in samenhang met de sterk toegenomen sociale voorzieningen eveneens de functies van het inkomen in de landbouw om een nadere toelichting vragen. Het thema laat ook toe dieper in te gaan op de betekenis van de verticale integratie voor de positie van de boer als ondernemer. En zeker is het niet misplaatst om aandacht te vragen voor de zichtbare ruimtelijke consequenties van de modernisering.

Ten slotte past het in het jubileumjaar van 100 jaar voorlichting, onderwijs en onderzoek, de schijnwerper te richten op de betekenis van het overheidsbeleid voor de modernisering van de landbouw en tevens een blik te richten op de toekomst.

Gelet op de veelheid van onderwerpen en op de diverse bedrijfstypen die we in Nederland aantreffen moet uiteraard een keuze worden gemaakt. Uit het vervolg van de inleiding zal deze keuze blijken.

Berekeningen en gesprekken met enkele medewerkers van de afdelingen Landbouw en Structuuronderzoek zijn voor deze inleiding onmisbaar geweest: de beperkingen in tijd en ruimte noopten mij tot een scherpe selectie; veel moet dus ongezegd blijven.

Waarom modernisering?

Sinds de mens het nomadenbestaan vaarwel heeft gezegd en zich een vaste woonstede koos om in zijn behoeften te voorzien, is in feite de modernisering van de landbouw begonnen. Deze verandering in leefwijze was ongetwijfeld een gevolg van de toenemende bevolking. Toen de boer in staat bleek om niet alleen in de eerste levensbehoeften van eigen gezin te voorzien, maar geleidelijk aan levensmiddelen te produceren voor tien en meer gezinnen, konden de secundaire en tertiaire activiteiten in de maatschappij tot ontwikkeling komen. De toeneming van de voedselproductie in de achter ons liggende honderd jaar is in de westerse landen zo groot geweest dat niet alleen een verviervoudigde bevolking van voedsel kon worden voorzien maar zelfs heeft geleid tot overschotten. Gelet op het royale en gevarieerde menu van de hedendaagse bevolking

in de westerse landen, is de voedselproductie nog aanzienlijk méér toegenomen dan de bevolking. De oorsprong van de economische groei moet dus gezocht worden in de modernisering van de landbouw, vooral in het biologisch-technisch vlak. Op haar beurt is echter de economische groei weer de drijvende kracht geweest die de landbouw in de twintigste eeuw - in West-Europa met name na 1950 - in een nieuwe stroomversnelling heeft gebracht. Deze laatste moderniseringsgolf, die vooral in het mechanisch-technisch vlak plaats had, heeft de landbouw geconfronteerd met de noodzaak tot ingrijpende structurele aanpassingen.

Hierbij dringt zich de vraag op, waarom de landbouw na 1950 zo in beweging is geraakt. Weliswaar was ook de groei van de produktie per werker in een lange periode vóór 1950 aanzienlijk, maar deze werd hoofdzakelijk veroorzaakt door verhoging van de grond- en dierproduktiviteit binnen de bestaande agrarische structuur. Opvallende veranderingen in de man/land-verhouding, in de bedrijfsgrootte en in de arbeidsorganisatie deden zich hierbij niet voor. Na 1950 heeft de modernisering in de landbouw een extra dimensie gekregen. De ongekeerde economische groei die Nederland en andere landen te zien hebben gegeven, met als consequentie een sterke verhoging van de beloningsaanspraken voor arbeid, noodzaakte de landbouw om in een fors tempo arbeidsbesparende technieken toe te passen.

Door deze mechanisch-technische ontwikkeling - de biologisch-technische vooruitgang is hiernaast nog steeds werkzaam - heeft de toeneming van de produktie per man een versnelling ondergaan. Door deze sterke stijging van de bewerkingscapaciteit per man in een matig expanderende bedrijfstak kregen na 1950 de afvloeiing van arbeidskrachten en de schaalvergroting een dominerend accent. Vele bedrijfshoofden in de landbouw werden economisch gedwongen het bedrijf te beëindigen en vele meewerkende zoons en landarbeiders zagen zich genoodzaakt een ander beroep te kiezen. De blijvers werden genoodzaakt belangrijke veranderingen aan te brengen in het produktenpakket, in de wijze van produceren en in de afzet van produkten. In feite is alles in de landbouw in beweging en is de betekenis van de landbouw binnen de agribusiness en binnen de volkshuishouding sterk gewijzigd. Mede als gevolg hiervan is de positie van de agrarische bevolking in de maatschappij gewijzigd en vooral in de plattelandssamenleving minder dominerend geworden.

De technische mogelijkheden en de veranderde prijsverhoudingen zijn dus de drijvende krachten geweest waardoor de produktie en de produktiviteit sterk zijn toegenomen. De landbouw heeft getracht op deze wijze de rentabiliteit en de inkomenspositie te verbeteren. Wat de prijzen van de produkten betreft is de boer immers prijsnemer. Voor marktordeningsprodukten worden de prijzen in belangrijke mate door de overheid bepaald, en voor de vrije produkten in hoofdzaak door de markt. Ook voor de produktiemiddelen is de boer afhankelijk van de prijzen die door de toeleverende bedrijven wordt gevraagd.

Wat de boer dus zelf kan doen om de inkomensontwikkeling te beïnvloeden is de produktiviteit verhogen en dure produktiemiddelen vervangen door goedkopere.

We zien dan ook binnen de agrarische sektor een voortdurende hergroepering van produktiemiddelen, en door de vraagverschuivingen vindt deze hergroepering eveneens plaats tussen de sectoren van de volkshuishouding.

Genoemde ontwikkelingen hebben plaats gehad in een economisch klimaat waarin de inflatie tot 1970 gematigd was en de muntpariteiten vrij stabiel. Bovendien kon de landbouw in ruime mate beschikken over grond- en brandstoffen tegen relatief lage prijzen. Ook het gevoerde overheidsbeleid om de regionale economische structuur te verbreden en om een hoog niveau van werkgelegenheid te handhaven zijn onmisbare voorwaarden geweest om de produktiviteitstoename te realiseren; de verbetering van de agrarische infrastructuur heeft hier eveneens toe bijgedragen.

Van groot belang voor de Nederlandse landbouw is tevens geweest het EG-landbouwbeleid. Hierdoor konden de factoren die de regionale specialisatie bevorderen hun trekkracht uitoefenen, terwijl door het vrije verkeer van produkten tussen de lidstaten van de EG de afzetmogelijkheden werden vergroot. Zowel de Nederlandse landbouw als de Nederlandse economie hebben duidelijk de positieve invloed van het gemeenschappelijk landbouwbeleid ondervonden.

Waartoe heeft de modernisering geleid en wat zijn de verwachtingen voor de toekomst?

Overzien we de ontwikkelingen van de agrarische bedrijfstak dan lijkt het verantwoord op de hierna volgende aspecten de aandacht te richten. Hierbij zal eerst een landelijk beeld worden geschetst, en daarna zal het beeld worden toegespitst op de bedrijven met melkvee en op de akkerbouwbedrijven. Een verdere detaillering naar bedrijfstypen en naar gebieden is in mij in de hier toegemeten plaats niet mogelijk. Wel zal naast de ontwikkelingschets tot het heden een poging worden gedaan om enkele ramingen voor de toekomst te presenteren. Hierbij wordt rekening gehouden met het bereikte niveau van thans en met enkele exogene factoren die ongetwijfeld in de toekomst hun werking zullen uitoefenen. Wat de arbeidskrachten en bedrijven betreft zijn demografische aspecten bij de ramingen in aanmerking genomen.

Produktie en arbeid voor de landbouw als geheel

In de eerste plaats is opvallend de toeneming van de produktie waarbij de samenstelling aanzienlijk is gewijzigd. In de tweede plaats is opmerkelijk de afnemende van het aantal arbeidskrachten, een proces dat na 1950 inzette en zich in de zestiger jaren versterkt heeft voortgezet. Tabel 1 geeft hiervan voor de periode na

1960 een illustratie.

Tabel 1 Produktie en arbeid

Indexcijfers (1960 = 100) en verandering per jaar in % voor:							
	ha		sbe 1)		brutoproduktie	arbeidskrachten	
1960	100		100		100	100	
		-0,8%		+1,0%		+3,7%	-4,8%
1965	96		105		120	78	
		-1,1%		+1,6%		+3,0%	-5,1%
1970	92		114		139	60	
		-0,5%		+2,1%		+3,6%	-4,0%
1974	90		124		160	51	
		-0,6%		+0,8%		+2,1%	-3,6%
1980	87		130		181	41	
		-0,8%		+0,3%		+1,8%	-3,4%
1990	80		134		216	29	

1) Standaardbedrijfseenheden.

De in de tabel weergegeven bruto-productie bestaat uit twee onderdelen, te weten: de grond- en dierproductiviteit en de intensivering van het produktieplan. Dit laatste betekent dus meer produktiecapaciteit, bestaande uit meer dieren en meer input vragende gewassen; deze produktiecapaciteit wordt aangeduid door standaardbedrijfseenheden (sbe).

Uit de tabel blijkt dat de bruto-productie tot 1974 met gemiddeld 3,5% per jaar is toegenomen, waarbij opvallend is het toenemend aandeel van de produktiecapaciteit, bij een daling van het areaal cultuurgrond. Van 1974-1990 verwachten we een minder sterke stijging van de produktie, vooral veroorzaakt door een gematigder toeneming van de produktiecapaciteit. Het bouwplan heeft namelijk reeds een hoog intensiteitsniveau bereikt. Voor grasland en voedergewassen tekenen zich naderende grenzen af met betrekking tot het bemestingsniveau, de beweidingstechniek, de voederwinning en het sterk gestegen maisareaal, die de toeneming van de vee-dichtheid zullen temperen. Hierop wordt in het hierna volgende bij de melkveehouderij, teruggekomen.

Wat de samenstelling van het produktenpakket betreft neemt Nederland met 85% dierlijke produkten een unieke positie in, terwijl ook het grote aandeel van de hakvruchten in het akkerbouw-pakket opmerkelijk is. Deze unieke positie van onze landbouw krijgt relief in de kontekst van de EG.

Binnen de EG van de Zes heeft Nederland met 3% van de cultuurgrond, ongeveer 8% van de produktie. Voor melk was dit laatste percentage in 1974 ongeveer 13% en voor varkensvlees en pluimveevlees 14%, terwijl de hakvruchten ongeveer 10% in beslag namen.

Deze kapitaalintensieve en sterk gespecialiseerde landbouw heeft geleid tot een belangrijke export. Het opmerkelijke feit doet zich dus voor dat één van de dichtst bevolkte landen ter wereld relatief de grootste export van agrarische produkten te zien geeft. Weliswaar is deze exportpositie niet alleen het gevolg van het hoge produktenniveau, maar voor de dierlijke produkten vooral ook van de import van krachtvoer. Desondanks is de positieve bijdrage van de landbouw tot de betalingsbalans aanzienlijk.

Modernisering, arbeidsbezetting en schaalvergroting

De daling van de arbeidskrachten laat omstreeks 1970 een hoogtepunt zien. Tot 1990 wordt deze daling op ongeveer 3,5% per jaar geschat. Hierbij is rekening gehouden met de leeftijdsopbouw en met de opvolgingssituatie. Dit cijfer 3,5% is een globale benadering, omdat moeilijk te voorspellen is in welke omvang de exogene factoren als economische groei en werkloosheid, blijvende veranderingen te zien zullen geven.

Wat de vermindering van het aantal arbeidskrachten betreft, nog een enkele opmerking over de drie categorieën bedrijfshoofden, meewerkende zoons en overige arbeidskrachten. Tot 1974 bleken de laatste twee categorieën veel meer te zijn afgenomen dan de bedrijfshoofden. Het gevolg hiervan is dat de samenstelling van het arbeidspotentieel sterk is gewijzigd en dat de arbeidsbezetting per bedrijf is gedaald tot 1,3. Ondanks de vergroting van de bedrijfsomvang nadert toch de arbeidsbezetting per bedrijf het minimale niveau, gelet ook op het feit dat een aantal meewerkende zoons altijd als opvolger aanwezig zullen blijven. Thans wordt ruim 70% van de landbouwbedrijven geëxploiteerd door het bedrijfshoofd al of niet met medewerking van de echtgenote. Tabel 2 geeft hiervan een illustratie.

Tabel 2. Samenstelling van het arbeidsaanbod

	Aantal arbeidskrachten	Percentage arb.kr. per categorie:			Gem. arb.-bezetting per bedr.
		bedr.-hoofden	meew.zoons (thuis)	overige arb.kr.	
1960	284.000	57	23	20	1,73
1974	144.900	77	13	10	1,32
1990	82.300	79	9	12	1,28

Op de consequenties van deze lage arbeidsbezetting wordt in de volgende paragraaf teruggekomen.

Een samenvattend landelijk beeld van de genoemde ontwikkelingen in de periode 1960-1974 en een mogelijke ontwikkeling voor de periode 1974-1990 wordt in tabel 3 gegeven.

Tabel 3 De structuur van de landbouwbedrijven 1)

	Aantallen in:				
	1960	1970	1974	1980	1990
Bedrijven (x 1000)	164	123	110	90	64
Cultuurgr.(x 1000 ha)	2090	1925	1856	1825	1680
Kengetallen:					
ha per bedrijf	12,7	15,6	16,7	20,3	26,2
sbe per bedrijf	70	105	126	170	234
sbe per ha	5,50	6,75	7,50	8,35	8,95
volw. arbeidskr.per bedr.	1,73	1,38	1,32	1,28	1,28
sbe per volw. arbeidskr.	40	76	96	135	185

1) Met als hoofdberoep bedrijfshoofd: landbouwer.

In deze tabel staan enkele gemiddelde kengetallen over de structuur van de landbouwbedrijven vermeld. De verschillen tussen de bedrijfstypen zijn aanzienlijk, terwijl de spreiding binnen een bedrijfstype groot is.

Na het voorgaande spreken de cijfers voor zichzelf. Slechts één punt willen wij nog benadrukken. De modernisering heeft reeds geleid tot een aanzienlijke vergroting van de bedrijfsomvang, met name als deze wordt gemeten in standaardbedrijfseenheden. De bruto-productie per bedrijf is uiteraard nog meer toegenomen. Toch is het onmiskenbaar - gelet ook op de arbeidsbezetting - dat de landbouw weliswaar sterk is gemoderniseerd, maar toch kleinschalig is gebleven. Deze gemoderniseerde, kleinschalige landbouw heeft in Nederland en vele andere Westerse landen tot grote resultaten geleid. Wij zagen immers dat bij een sterke daling van het aantal arbeidskrachten de produktie nog aanzienlijk is toegenomen. Door de inspanningen in het biologisch- en mechanisch-technisch vlak, is de toeneming van de netto (arbeids)produktiviteit in de landbouw groter geweest dan in alle bedrijfssectoren van de volkshuishouding. De landbouw heeft dan ook een belangrijke bijdrage geleverd tot de grote reële welvaartsstijging in onze samenleving. Berekeningen tonen aan dat deze bijdrage in de afgelopen kwarteeuw 10 tot 15% heeft bedragen.

Akkerbouw en melkveehouderij

Voor twee bedrijfstypen worden in het hierna volgende nog nadere gegevens verstrekt met een beknopt commentaar, te weten de akkerbouwbedrijven en de bedrijven met melkvee.

Voor de akkerbouwers zijn in de afgelopen periode van 10 jaar de prijzen van de produktiemiddelen jaarlijks gemiddeld met ruim 8% gestegen, terwijl de opbrengstprijzen met nog geen 4% per jaar zijn gestegen. Aan deze prijzengang tracht de boer te ontkomen door

dure produktiemiddelen te vervangen door goedkopere en door zorgvuldiger gebruik ervan. De hergroepering van produktiemiddelen in het mechanisch-technisch vlak levert dé grootste resultaten bij schaalvergroting. Dit kan betekenen bedrijfsvergroting, bouwplanvereenvoudiging, samenwerking en gebruikmaken van loonwerkers.

Tevens zal de akkerbouwer proberen door verschuiving van het bouwplan naar "hoogsalderende" gewassen, en vooral door opvoering van het fysieke opbrengstniveau, de rentabiliteit te verbeteren. Door deze modernisering heeft de akkerbouw belangrijke resultaten geboekt. Maar ook de akkerbouwer is aan grenzen gebonden. Wordt de kosteninflatie en daardoor de ruilvoetverslechtering te groot dan kunnen alle inspanningen nog te gering zijn om de rentabiliteit te handhaven. De laatste jaren is dit het geval geweest.

Aangezien voor verschuivingen in het bouwplan de mogelijkheden niet groot meer zijn en ook het loonwerk zijn hoogtepunt heeft bereikt, zal de akkerbouwer in de komende periode de versterking van de concurrentiepositie vooral moeten realiseren door bedrijfsvergroting en verhoging van de kg-opbrengsten.

Tabel 4 geeft enkele kengetallen over de bedrijfsvergroting en de toeneming van het aantal hectaren en standaardbedrijfseenheden per man in de periode 1968-1974 en een raming voor de jaren 1980 en 1990.

Tabel 4 De akkerbouwbedrijven (1968-1990)

	Aantallen in:			
	1968	1974	1980	1990
Akkerbouwbedrijven (x 1000) 1)	14,8	12,2	10,1	7,5
Cultuurgrond(x 1000 ha)	437,5	414,5	404	390
Kengetallen:				
ha per bedrijf	29,5	34,0	40,0	52,0
sbe per bedrijf	140	175	220	290
sbe per ha	4,8	5,2	5,5	5,6
volw. arbeidskr. per bedrijf	1,8	1,5	1,5	1,4
sbe per volw. arbeidskracht	80	115	145	205
ha per volw. arbeidskracht	16	23	27	37

1) Bedrijven met meer dan 60% sbe in de akkerbouw en met als hoofdberoep bedrijfshoofd: landbouwer.

Bij deze raming is rekening gehouden met de leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden, met de huidige opvolgingssituatie op de bedrijven met een bedrijfshoofd ouder dan 50 jaar, met bestaande bedrijfsgroottestructuur en met de technische mogelijkheden. Ook vertragende factoren, zowel exogene als endogene zijn in de beschouwing betrokken. Het is wel vanzelfsprekend dat ook de maatregelen van de overheid ten aanzien van o.a. de bedrijfsontwikkeling en het inkomensbeleid een belangrijke invloed hebben op de ontwik-

kelingen in de komende periode. Het waarheidsgehalte van de ramingen wordt o.i. door deze factoren voldoende gerelativeerd.

De cijfers laten bovendien niet méér dan een landelijk gemiddeld beeld zien. Men dient hierbij steeds te bedenken dat er factoren in het spel zijn, waardoor binnen een vrij ruim bedrijfs-groottetraject toch nog een aanvaardbare rentabiliteit mogelijk is. Hierbij kan men denken aan de kwaliteit van de natuurlijke produktieomstandigheden, aan de teelt van zeer intensieve gewassen en aan de grote spreiding in kg-opbrengsten, waarbij het technisch vakmanschap van de boer een grote rol speelt. Als voorbeeld zij genoemd dat bij 10% hogere kg-opbrengsten, de bedrijfsoppervlakte 25% lager kan zijn om een zelfde bedrijfsresultaat te behalen.

In bijlage 2 is de spreiding van bedrijven en cultuurgrond over de oppervlakteklassen weergegeven.

In tabel 5 worden - evenals in tabel 4 voor akkerbouwbedrijven - enkele kengetallen van de bedrijven met melkvee weergegeven.

Tabel 5 De bedrijven met melkvee (1966-1990)

	Aantallen in:			
	1966	1974	1980	1990
Melkkoeien (x 1000)	1680	2110	2400	2500
Bedrijven 1) met melkk. (x 1000)	112	86	72	50
Grasland+voedergew. (x 1000 ha)	1300	1320	1300	1200
Kengetallen:				
koeien per bedrijf	15	25	33	50
volw. arbeidskr. per bedrijf	1,5	1,2	1,2	1,3
koeien per volw. arbeidskracht	10	20	28	38
koeien per ha gras+voergewassen	1,29	1,60	1,84	2,08
ha gras+voergew. per bedrijf	11,6	15,3	18,1	24,0
melkgift per koe (liters)	4150	4620	5000	5500
totale melkplas (x mld. liters)	7	10	12	13,5

1) Met als hoofdberoep bedrijfshoofd: landbouwer.

Na wat over de landbouw als geheel en over de akkerbouw is opgemerkt, kan het commentaar van de melkveehouderijbedrijven zeer kort zijn. Ook de melkveehouder heeft getracht aan de prijzentang tussen kosten en opbrengsten te ontkomen door modernisering van het produktieproces. Ook hij heeft getracht de produktieomvang per man te verhogen en de schaalvergroting te bevorderen. Betreffende één vorm van schaalvergroting t.w. het gebruikmaken van loonwerkers, verkeert de veehouder evenwel in het nadeel, omdat de veldwerkzaamheden op het veebedrijf relatief beperkt zijn terwijl deze zich hiervoor het beste lenen. Ook t.a.v. de overige werkzaamheden verkeert de veehouder in een moeilijker positie, omdat de vereiste

modernisering en melken ingrijpend en kostbaar zijn. Deze factoren, gevoegd bij het feit dat de veehouder in tegenstelling tot de bouwboer weinig z.g. vrije produkten in zijn produktieplan heeft, zijn mede oorzaak van het feit dat het rentabiliteitsniveau in de melkveesector gemiddeld lager ligt dan in de akkerbouwsector.

De ontwikkeling van de ligboxenstallen voor de periode 1974-1990 is weergegeven in tabel 6.

Tabel 6 Betekenis van de (lig)boxenstal

	1974	1976	1990
Bedrijven 1) met melkvee (x 1000)	86	81	50
Bedrijven met boxen (x 1000)	6,9	10,7	25
Bedrijven met boxen (in %)	8	13	50
Melkkoeien (x 1000)	2200	2200	2500
Melkkoeien in boxen (x 1000)	440	710	1900
Melkkoeien in boxen (in %)	20	32	76

1) Met als hoofdberoep bedrijfshoofd: landbouwer.

Ten aanzien van de verhoging van de fysieke opbrengsten per hectare door een dichtere veebezetting en een hogere melkgift per koe heeft de veehouder belangrijke resultaten geboekt. Het ziet er naar uit dat de uitbreiding van de veestapel een vertraging te zien zal geven en na 1980 zeer gering zal zijn.

Het maisareaal zal niet veel meer worden uitgebreid, terwijl ook voor de verbetering van de graslandopbrengst en de voederwinning grenzen in zicht zijn. Zit men al in een hoge boom dan is de afstand tot de hoogste niet groot meer.

Voor de gemiddelde cijfers uit de tabel en de spreiding tussen de bedrijven gelden dezelfde opmerkingen als voor de akkerbouw. Binnen een vrij ruim groottetraject kunnen de bedrijven nog rendabel zijn, afhankelijk van kwaliteit, produktieomstandigheden en vooral van de melkopbrengst per koe. Bijvoorbeeld 1000 kg melk per koe méér, geeft een extra arbeidsinkomen van ongeveer een derde melkkoe.

De spreiding van bedrijven en melkkoeien ingedeeld naar het aantal melkkoeien per bedrijf is weergegeven in bijlage 3. Uit deze bijlage en bijlage 2 blijkt dat tussen 1980-1990 een groot deel van de bedrijven een omvang zal krijgen die voldoende is om vrijwel alle schaalvoordelen te realiseren. Het aandeel van de totale produktie op deze bedrijven is nog aanzienlijk groter.

Enkele opvallende gevolgen van de modernisering

Door de economische groei moest de landbouw aan de kostenzijde belangrijke modernisering doorvoeren in het mechanisch-technisch vlak en werd hierdoor geconfronteerd met de noodzaak tot ingrijpende structurele aanpassingen. Aan de opbrengstzijde bleef de produktieomvang ook na 1950 sterk toenemen, terwijl in de samenstelling van het produktenpakket de dierlijke produkten een nog sterker accent kregen. Hiermee is gepaard gegaan een verschuiving in het grondgebruik naar grasland en voedergewassen (thans bijna twee derde van het areaal cultuurgrond).

Deze veranderingen aan de opbrengst- en kostenzijde hebben in de eerste plaats tot doel de produktiviteit te verhogen. Deze verhoging is na 1950 zo groot geweest dat het niet overdreven is om te spreken van een produktiviteitsexplosie. In de periode na 1960 is de netto- produktiviteit met bijna 5% per jaar toegenomen en de netto-arbeidsproduktiviteit zelfs met bijna 6%. Meer dan de helft van deze toeneming is veroorzaakt door stijging van de produktie, terwijl het resterende deel toegeschreven moet worden aan vermindering van de hoeveelheid arbeid.

Het is hierbij vanzelfsprekend dat door het toenemend gebruik van opbrengstverhogende en arbeidsbesparende produktiemiddelen, de kostenstructuur is gewijzigd. Het aandeel in de totale kosten van de aangekochte goederen en diensten (non-factorkosten) is sterk gestegen en bedraagt thans meer dan 60%. Uiteraard is hierdoor de landbouw meer verweven geraakt met de volkshuishouding o.a. via de toeleverende bedrijven. Maar ook de verbondenheid met de be- en verwerkende bedrijven is aanzienlijk toegenomen.

Het aandeel van het inkomen in de totale agribusiness verdiend in de landbouw laat een dalende tendens zien. In 1970 werd in de totale agribusiness 13% van het nationale inkomen verdiend en in de landbouw 6%. Voor de regionale inkomens lopen deze percentages aanzienlijk uiteen, als gevolg van de grote verschillen in economische structuur tussen de onderscheiden landsdelen.

Samenwerking en loonwerk als vormen van schaalvergroting

Naast vergroting van bedrijven kunnen ook door samenwerking m.b.t. werktuigen en arbeid en door gebruik te maken van loonwerkers belangrijke schaalvoordelen worden gerealiseerd. Van deze mogelijkheden wordt in ons land bij de veldwerkzaamheden op ruime schaal gebruik gemaakt. Op de akkerbouwbedrijven kan gemiddeld ongeveer 25% van de bewerkingskosten worden toegerekend aan loonwerkers. Dit percentage vertoont uiteraard voor de verschillende bedrijven een aanzienlijke spreiding m.n. samenhangend met de bedrijfsomvang, de arbeidsbezetting en de mate van onderlinge samenwerking. Het vraagt van de akkerbouwers veel stuurmanskunst om die arbeidsorganisatie te realiseren, welke de laagste bewerkingskosten per eenheid produkt oplevert.

Een nadeel van loonwerk is dat werk wordt afgestoten. Met na-

me op de akkerbouwbedrijven waar een continu zinvolle tijdsbesteding voor de aanwezige arbeid vaak problemen oplevert, moet dit nadeel niet worden onderschat. Voor de melkveehouderijbedrijven geldt veelal het tegenovergestelde. Hoe kan op deze bedrijven het grote aantal arbeidsuren per week worden verminderd om tot meer aanvaardbare werk- en leefomstandigheden te komen. De loonwerkers kunnen hier verlichting brengen, maar juist op deze bedrijven zijn de mogelijkheden voor loonwerk beperkt omdat de veldwerkzaamheden op de melkveebedrijven slechts 20% van het totale werk vragen. Desondanks is het loonwerk op de veebedrijven van grote betekenis voor de bedrijfsvoering, omdat de voederwinningsperiode een knelpunt in de arbeidsvoorziening vormt.

O.i. zijn de mogelijkheden tot een verdere uitbreiding van het loonwerk op de akkerbouwbedrijven gering, tenzij men de perspectieven voor het uitoefenen van het boerenbedrijf als nevenberoep hoog aanslaat. De cijfers laten ook zien dat de laatste jaren het loonwerk niet meer toeneemt. We verwachten dan ook dat in de toekomst een verdere schaalvergroting door vergroting van bedrijven en door samenwerking de meeste perspectieven biedt. Hierdoor zal het mogelijk zijn om de dure werktuigen met een grote werkingscapaciteit beter te benutten en het arbeidsaanbod beter af te stemmen op de beperkte werkgelegenheid.

Op de melkveebedrijven, waar het loonwerk 5 tot 7% van de werkingskosten in beslag neemt, zijn door betere graslandverzorging en toenemende voederwinning nog wel mogelijkheden tot uitbreiding van het loonwerk aanwezig; vooral bij moderne bedrijfsystemen zal de betekenis van loonwerk groter worden.

Modernisering en gebondenheid aan het bedrijf

De ontwikkelingen die na 1950 in de landbouw plaatsvonden, hebben geleid tot een geringe arbeidsbezetting per bedrijf en tot een toenemend aantal eenmansbedrijven (ongeveer 70%). Het behoeft geen betoog dat door deze minimale arbeidsbezetting de gebondenheid is toegenomen en ook de kwetsbaarheid door het tijdelijk wegvallen van één arbeidskracht.

De modernisering van de bedrijven bood in sommige opzichten (het zwaardere handenwerk) enig soelaas, maar andere aspecten van het ondernemerschap vroegen weer meer inspanning. Op de veehouderijbedrijven bleef bovendien de noodzaak continu, ook in de week-ends, arbeid te verrichten. Tegen de achtergrond van een maatschappelijke kontekst waarin steeds meer accenten worden gelegd op de waarde van het recht op vrije tijd en vakantie krijgt het probleem van de gebondenheid nog meer reliëf. Ten aanzien van dit punt is er een duidelijk verschil tussen akkerbouw- en veebedrijven.

Voor de toekomst kan men verwachten dat het probleem van de gebondenheid, met name op de veehouderijbedrijven urgenter zal worden. De mogelijkheid de gebondenheid op te heffen door gebruik

te maken van niet volwaardige arbeidskrachten neemt af, mede door de hogere eisen die worden gesteld aan de bedrijfsvoering. Ten aanzien van de collega's kan men verwachten dat deze wel bereid zullen zijn in noodgevallen hulp te bieden, maar niet beschikbaar zijn voor weekends of voor vakantie. Ook samenwerking van beperkte omvang geeft geen oplossing voor het probleem van de gebondenheid. Intensieve samenwerking zou dit wel kunnen doen maar de voorwaarden hiervoor zijn slechts in een gering aantal specifieke situaties vervuld. Zijn deze voorwaarden niet aanwezig dan moet intensieve werking in de veehouderij tot fusie leiden.

De meest bevredigende en flexibele oplossing voor de gebondenheid is het gebruik maken van bedrijfsverzorgingsdiensten. De praktijk laat een snelle ontwikkeling van deze bedrijfsverzorgingsdiensten zien. In 1958 werd de eerste opgericht, terwijl er in 1975 reeds 140 waren met bijna 30 000 leden. Deze diensten hadden 475 vaste verzorgers, 160 losse en 57 weekendmelkers. De betreffende diensten moeten wel bereid zijn in de behoefte aan vervangende arbeid te voorzien, ongeacht de reden waardoor deze behoefte is ontstaan.

De kosten zijn bij deze oplossing vrij hoog en de bedrijfsverzorger biedt slechts daar uitkomst, waar men deze kosten kan dragen. De diensten hebben nog niet overal hetzelfde niveau van functievervulling bereikt. Het verst is men gevorderd in het Noorden en Westen van ons land. In deze landsdelen zijn de bedrijfsverzorgers het meest gespecialiseerd en worden ze intensief gebruikt. De contributie is in deze gebieden laag, maar de tarieven kostendekkend. Met andere woorden, de diensten in deze gebieden zijn economisch opgezet en bieden een bevredigende oplossing voor de problemen die men kan samenvatten onder de woorden "gebondenheid aan het bedrijf".

Modernisering en ontwikkelingen in toelevering en afzet

De landbouw wordt in diverse sectoren geconfronteerd met voorwaarden, die voorafgaande en opvolgende schakels in de bedrijfskolom stellen. Hiervoor constateerden we reeds dat door de economische groei de landbouw in toenemende mate te maken krijgt met toeleverende en afnemende bedrijven en dat door deze ontwikkeling het aandeel in de landbouw in de agrarische produktiekolom steeds kleiner is geworden.

De gestelde voorwaarden houden verband met de technische eisen van het productieproces, de kwaliteit van de eindprodukten, en met de continuïteit in de afzet en de efficiency van de bedrijfsvoering van de bedrijven in de bedrijfskolom. Dit leidt tot een toeneming van verticale regelingen, integratiecontracten, poolvorming etc. en tot initiatieven uit voorafgaande en opvolgende bedrijfstakken om binnen het landbouwbedrijf naar voren tredende technische, organisatorische en financiële knelpunten op te lossen (bv. tankmelken; transport en opslag van akkerbouwprodukten; technische begeleiding; verdeling van prijs- en technische risico's).

Het zal duidelijk zijn dat de onderlinge afstemming tussen de opeenvolgende stadia, die vroeger in hoofdzaak binnen het landbouwbedrijf plaatsvond nu op andere wijze dient te geschieden: d.w.z. er is een noodzaak tot coördinatie tussen de stadia.

Tot voor kort zorgde in hoofdzaak het marktmechanisme voor deze coördinatie. Thans neemt de behoefte aan andere coördinatiemiddelen toe. Contractproductie en poolvorming zijn met name voor een aantal "vrije" produkten een belangrijk coördinatiemiddel geworden, terwijl voor de marktordeningsprodukten het markt- en prijsbeleid de genoemde doeleinden tracht te bereiken.

Uiteraard is bij de contractproductie de markt- en machtspositie van de agrarische producent in het geding. Deze contractproductie is voor een aantal vrije produkten in de landbouw reeds van grote betekenis. Van de totale consumptieaardappelfazet is vooraf ongeveer een derde deel vastgelegd, terwijl dit voor de totale slachtvarkensfazet reeds meer dan de helft is.

Voor de beoordeling van de marktpositie van de boer bij contractproductie zijn vooral van belang: de economische aspecten van de verhouding tot de contractpartners, de marktinformatie waarover de boeren beschikken, de wijze van prijsbepaling en de wijze waarop hun belangenbehartiging is georganiseerd. Het zal duidelijk zijn dat er op deze punten voor het bedrijfsleven in samenwerking met voorlichting en onderzoek nog belangrijke taken te vervullen zijn. Het stimuleren van gezamenlijke belangenbehartiging, het verstrekken van gegevens over de kostenopbouw, het geven van marktinformatie en het beoordelen van aangeboden contracten zijn hierbij ongetwijfeld belangrijke punten om de marktpositie van de agrarische producenten te versterken.

Modernisering en ruimtelijke consequenties

Het zou niet van realiteitszin getuigen om hier geen aandacht te besteden aan enkele nieuwe aspecten van het overheidsbeleid, die verband houden met de ruimtelijke ordening en het milieu van een dichtbevolkt land. De laatste jaren wordt de landbouw nl. geconfronteerd met nieuwe aspecten van Overheidsbeleid, gericht op ruimtelijke ordening en het milieu. Het gaat hier niet om het beleid dat beoogt de technische vooruitgang in de landbouw te bevorderen en om het scheppen van voorwaarden die structurele veranderingen mogelijk maken, maar veeleer om de vraag of en in welke mate beperkende maatregelen voor de landbouw noodzakelijk zijn terwille van natuur, landschap en milieu. Deze maatregelen worden voorbereid op nationaal, provinciaal en gemeentelijk niveau. Men denke bv. aan de drie bekende nota's die door de Regering aan de Staten-Generaal zijn aangeboden, aan de in openbaarheid gebrachte interimnota Landinrichtingswet en aan de vele beperkingen, die in de bestemmingsplannen voor het buitengebied staan vermeld. Over dit laatste onderwerp zal binnenkort door het LEI een rapport worden gepubliceerd, dat betrekking heeft op 29 gemeenten in het Noorden en Oosten des lands. Het is in dit verband goed een onder-

scheid te maken tussen een primaire en een secundaire functie van de landbouw. De primaire functie is uiteraard het produceren van levensmiddelen, terwijl de secundaire functie betrekking heeft op het gebruik en het beheer van de ruimte. Kenmerkend voor de landbouw is dat de grondgebonden produktie sterk gespreid is en dus de ruimte open houdt. In onze sterk geïndustrialiseerde samenleving met een dichte bevolking is de positieve bijdrage die de landbouw hierdoor levert aan het leefbaar houden van de lage landen wel zeer duidelijk waar te nemen.

Zichtbaar is ook dat de moderne structurele ontwikkelingen in de landbouw ruimtelijke consequenties hebben. De consequenties hebben betrekking op de bebouwing, de aard van het grondgebruik, de dichtheid van de veestapel en op de inrichting van landelijke gebieden, waarbij men kan denken aan de ontsluiting, de verkaveling en de perceelsscheidingen en beplantingen langs de wegen. In feite bestaan de landelijke gebieden in Nederland, naast enkele natuur- en watergebieden, in hoofdzaak uit cultuurlandschappen. Deze cultuurlandschappen hebben in de loop der tijden belangrijke veranderingen ondergaan, een proces dat nog steeds doorgaat. Men zou kunnen zeggen een volk dat leeft bouwt aan zijn toekomst, ook wat betreft het landschap. Deze benadering van het landschap wordt de laatste jaren wat getemperd door krachten en stromingen in onze samenleving, die bepaalde landschappen in meerdere of mindere mate willen conserveren. Het zal duidelijk zijn dat dit conserveren en het opleggen van beperkende maatregelen, economische consequenties hebben voor de agrarische bedrijfstak. Het kan leiden tot lagere opbrengsten, hogere kosten en vooral tot beperking van de ontplooiingsmogelijkheden voor de toekomst. Bij de afweging van belangen die op het spel staan zit de moeilijkheid niet in de eerste plaats bij de gebieden die in feite voor de agrarische produktie van geen betekenis meer zijn, zoals een aantal natuurgebieden en nationale parken. In zulke gebieden is eigendom en verzorging reeds overgegaan naar de overheid of naar niet-agrarische instanties, die al of niet met behulp van de overheid deze gebieden in stand houden.

Veel moeilijker ligt de situatie in landelijke gebieden waar de landbouw van overwegende betekenis is en waar door beperkende maatregelen het landschap moet worden geconserveerd of bepaalde elementen in het landschap behouden moeten blijven. De afweging van belangen is hier moeilijk en de kosten kunnen hoog oplopen. In veel gevallen zal men al spoedig in de situatie komen dat het economische draagvlak aan de landbouw wordt ontnomen. Dit zal zeker het geval zijn wanneer de mogelijkheden tot aanpassing aan moderne ontwikkelingen worden geblokkeerd. Wanneer dit het geval is, is het voor alle betrokkenen beter dat hierover zekerheid bestaat. Of de primaire functie van een gebied blijft voortbrenging van agrarische producten met consequenties voor de ruimte die deze functie vraagt, of de primaire functie van een gebied ligt elders en dan ook de verantwoordelijkheid voor deze gebieden en voor degenen die hierin een functie vervullen. Het onderhoud van een stukje natuurgebied

door levensvatbare landbouwbedrijven kan in deze conceptie nog wel doelmatig zijn.

Terwille van het vermijden van onrust en het verschaffen van meer zekerheid is het voor het agrarische bedrijfsleven van groot belang dat de vraag wordt beantwoord om welke beperkingen het gaat en voor welke gebieden. Ook de motieven die tot eventuele beperkende maatregelen nopen, dienen duidelijk te worden aangegeven. Wanneer eenmaal de beslissing is genomen dient vanzelfsprekend ook vast te staan wie de verantwoordelijkheid draagt voor de economische consequenties van de te nemen maatregelen.

Bij het afwegen van de hier besproken belangen, zal men zich steeds bewust moeten zijn dat de landbouw vormgever en beheerder is van het overgrote deel van de groene ruimte. Een functie die in ons dichtbevolkt land van toenemende betekenis wordt voor het openhouden van de ruimte tussen de woon- en werkagglomeraties en dus een belangrijke recreatieve betekenis heeft. Zonder dit beheer zou de gemeenschap zich grote offers moeten getroosten om de "groene" oppervlakte aan de behoeften van de maatschappij te doen beantwoorden.

Ten slotte zal men zich bij het afwegen van belangen dienen af te vragen in hoeverre een gemoderniseerde landbouw gecombineerd kan worden met een aantrekkelijk landschap en in hoeverre het recht van de agrarische producent om efficiënt te boeren, beperkt mag worden.

Modernisering en functieverzwaring van het ondernemerschap

Een laatste punt waardoor de positie van de agrarische ondernemers wordt beïnvloed, heeft betrekking op de taakverschuivingen van de boer als ondernemer. De ingrijpende structurele veranderingen binnen de landbouw, de toenemende verwevenheid tussen landbouw en agribusiness en de veranderingen in de produktietechniek hebben ook belangrijke accentverschuivingen teweeggebracht in de hoofdtaken van de agrarische ondernemer. In de eerste plaats is opvallend dat de taak van handarbeider thans voor vrijwel alle boeren essentieel is geworden. Aangezien de bedrijfshoofden 75% van de agrarische beroepsbevolking uitmaken, zijn de boeren in feite ook arbeiders geworden.

In de tweede plaats geeft de boer leiding aan het agrarische productieproces, zowel in teelttechnisch als in arbeidsorganisatorisch opzicht. Deze functie is kwalitatief zwaarder geworden. Door de technische vooruitgang in het biologische vlak moet ook de vakbekwaamheid van de boer toenemen. Het technisch vakmanschap was, is en blijft van grote betekenis. Deze functie heeft in de periode van structurele aanpassingen wellicht wat te weinig aandacht gehad. Het betreft hier "dagelijks" terugkerende activiteiten, die nimmer kunnen worden afgestoten aan derden. Het proefschrift van dr. Zachariasse heeft nog eens aangetoond hoe belangrijk dit aspect van het ondernemerschap kan zijn voor het bedrijfsresultaat. Hiernaast is de organisatie van de werkzaamheden gecom-

pliceerder geworden. Door de geringe arbeidsbezetting en de toenemende bewerkingscapaciteit van de werktuigen, kunnen de werkzaamheden op een groot aantal bedrijven slechts door samenwerking en/of loonwerkers op een verantwoorde wijze worden uitgevoerd. Ook bij de keuze van de produktierichtingen zal rekening moeten worden gehouden met de mogelijkheden om het werk rond te zetten.

Vervolgens de economische functie: de keuze van het meest rendabele bedrijfsplan en de financiering van het bedrijf. Ook deze functie is moeilijker geworden en kan slechts goed worden vervuld, wanneer de ondernemer beschikt over aanzienlijk meer economische kennis en inzicht dan voorheen. De toenemende verwevenheid met en afhankelijkheid van de ontwikkelingen in de volkshuishouding als geheel, mede beïnvloed door het overheidsbeleid, en de noodzakelijke schaalvergroting en modernisering van de bedrijfsoutillage stellen hoge eisen aan de hier bedoelde functie van de ondernemer.

Ten slotte de toenemende verticale integratie, het rekening houden met de eisen die in verband met landschap en milieu worden gesteld en in het algemeen met maatregelen die door de overheid worden getroffen, voegen aan de genoemde drie taken een vierde toe die wel wordt aangeduid met de externe managementfunctie.

Overheidsbeleid en modernisering

Het overheidsbeleid in het algemeen en het landbouwbeleid in het bijzonder heeft zich in de twintigste eeuw aanzienlijk verbreed en verdiept. De cijfers over de hoogte van de belastingen en sociale premies - in 1975 ruim 30%, resp. ruim 20% van het nationale inkomen - zijn hiervan een overtuigend bewijs. Kon men in de 19e eeuw nog spreken over de overheid als een zeilschip op de oceaan van de maatschappij, thans is het beeld van een oceaanstomer in een binnenzee meer toepasselijk.

Ook het landbouwbeleid beslaat thans een breed terrein met vier belangrijke doeleinden en velerlei instrumenten. Een van de doeleinden is verhoging van de produktiviteit, d.w.z. vermindering van de hoeveelheid produktiemiddelen per eenheid-produkt; op de andere doelstellingen zal in het kader van deze inleiding niet worden ingegaan.

Bij de realisering van de produktiviteitsvergroting door de in het voorgaande genoemde ingrijpende veranderingen aan de opbrengst- en kostenzijde, is enerzijds het initiatief en de persoonlijke inzet van de agrarische producenten zelf groot geweest, terwijl anderzijds de overheid in overleg met het georganiseerde bedrijfsleven een belangrijke verantwoordelijkheid op zich heeft genomen om deze veranderingen mogelijk te maken en te stimuleren. De overheid heeft voorwaarden geschapen en geeft hier en daar enige steun om drempelweerstand te overwinnen. De overheid gaat evenwel niet zo ver dat zij de landbouw als het ware beschouwt als een door haar centralistisch geleid groot openbaar nutsbedrijf. De overheid acht de landbouw van zeer wezenlijke betekenis voor de samenleving,

al was het alleen maar omdat deze levensmiddelen voortbrengt en door de gespreide produktiewijze de ruimte openhoudt, maar bij de taken die de overheid op zich heeft genomen wil zij het initiatief en de kwaliteiten van de ondernemers zoveel mogelijk tot haar recht laten komen.

De activiteiten van de overheid ter bevordering van de produktiviteit kan men onder de volgende drie hoofden samenvatten:

- a vergroting van de landbouwkundige kennis en bevordering van de kennisoverdracht. Het betreft hier de trias agricultura: onderwijs, voorlichting en onderzoek;
- b verbetering van de agrarische infrastructuur en verbreding van de economische structuur gepaard gaande met uitbreiding van de niet-agrarische werkgelegenheid;
- c bevordering van de verbetering van de man-landverhouding en van de schaalvergroting en bedrijfsontwikkeling.

Al deze gebruikte instrumenten zijn bekend en reeds eerder onder woorden gebracht. Toch kan het nuttig zijn in dit jubileumjaar het geheugen weer eens op te frissen en te wijzen op de samenhangende visie die naar voren komt uit dit onderdeel van het landbouwbeleid.

ad. a Eerst enkele summiere opmerkingen over de stimulerende taken. In de eerste plaats is het van belang dat landbouwkundige kennis, zowel in het biologische als in het mechanische vlak en de economische evaluatie daarvan, beschikbaar is. Vanzelfsprekend moet deze kennis worden overgedragen aan en toegepast door de producenten. Het belang hiervan is door de overheid reeds lang onderkend. Afgezien van een aantal activiteiten in de 19e eeuw, kan men stellen dat rond de eeuwwisseling deze overheidstaken zijn geïntensiveerd door het oprichten van een omvangrijk apparaat van onderzoek, voorlichting en onderwijs. Nederland mag in dit opzicht zeker tot de voortrekkers worden gerekend. De resultaten zijn groot geweest en onze agrarische produktie staat thans dan ook op een teelttechnisch hoog niveau.

Het landbouwbeleid heeft hierdoor een belangrijke bijdrage geleverd in het economische groeiproces. Aangezien de tienduizenden kleine persoonlijke bedrijven niet in staat waren zelf deze research en kennisoverdracht te verrichten, en bovendien de produktiviteitswinst voor een belangrijk deel direct wordt doorgegeven aan de consumenten, achtte de overheid het verantwoord en noodzakelijk om deze taken zelf ter hand te nemen. De overheid heeft dus reeds ongeveer 100 jaar geleden de voordelen ingezien van een grootschalig onderzoek- en voorlichtingsapparaat. De consument is hiermee meer gebaat dan met een achterlijke produktietechniek, die een te krap aanbod met hoge prijzen tot gevolg zou hebben gehad.

ad. b De hier gesignaleerde produktiviteitsvergroting kon zich tot 1950 voltrekken binnen de bestaande bedrijven en de aanwezige

man-landverhouding. We zagen evenwel dat na 1950 de produktiviteitstoename gestimuleerd werd door ingrijpende veranderingen in de organisatie van de werkzaamheden, die niet meer binnen de bestaande structuur kon plaatshebben. Het bedrijfsleven heeft de uitdaging aanvaard en de overheid heeft wederom blijk gegeven zich van haar eigen verantwoordelijkheid voor de agrarische bedrijfstak bewust te zijn. De overheid is hierbij niet op de stoel van de ondernemer gaan zitten, maar wel heeft zij getracht de voorwaarden te scheppen om de ingrijpende structuurveranderingen mogelijk te maken. In de eerste plaats zij hier genoemd het regionale industrialisatiebeleid dat direct na de oorlog ter hand werd genomen. Door deze verbreding van de economische structuur in de landelijke gebieden is het vertrek van arbeidskrachten uit de landbouw bevorderd en konden bovendien agrarische jongeren zich tijdig voorbereiden op een niet-agrarisch beroep en daarin ook werk vinden. Door een aantal stimuleringsmaatregelen voor industriële vestiging in de landelijke gebieden en door het gebruik van instrumenten om aan een spreidingsbeleid gestalte te geven werden inderdaad de beoogde doeleinden in belangrijke mate bevorderd. De cijfers over de bevolkingstoename in het noorden, zuiden en oosten van ons land en over de beroepsstructuur, geven hiervan een duidelijke bevestiging.

Maar niet alleen voldoende niet-agrarische werkgelegenheid is noodzakelijk voor een verbetering van de man-landverhouding in de landbouw en voor schaalvergroting, ook een verbetering van de agrarische infrastructuur is een noodzakelijke voorwaarde om arbeidsbesparende technieken te bevorderen. Een goede verkaveling, ontsluiting, waterbeheersing en energievoorziening zijn nodig om een sterke gemechaniseerde landbouw mogelijk te maken. Per 31 december 1975 was van 610 000 ha cultuurgrond de infrastructuur via de ruilverkavelingsprocedure verbeterd terwijl ruim 520 000 ha in uitvoering was genomen.

ad. c De genoemde voorwaarden zijn onmisbaar om de noodzakelijk geworden structurele hervormingen mogelijk te maken. Door het vertrek van arbeidskrachten en door schaalvergroting dient de bestaande fundamentele onevenwichtigheid in de aanwending van de produktenfactoren in concreto te worden verbeterd. Hierbij is de overheid ook stimulerend opgetreden.

In de eerste plaats tracht de overheid door beroepenvoorlichting en beroepskeuzeadviezen de agrarische jongeren tot een verantwoorde beroepskeuze te brengen. Een juiste beroepskeuze voorkomt frustraties bij noodzakelijk gebleken beroepsverandering op latere leeftijd. Ook nationaal-economisch is een juiste beroepskeuze van belang omdat op deze wijze het volle rendement wordt gehaald uit een kostbare beroepsopleiding. Op korte en langere termijn zullen deze maatregelen de belangrijkste bijdrage leveren om tot een verantwoorde man-landverhouding te komen.

Om dit proces te versnellen kunnen vervroegde bedrijfsbeëindiging en voor jongeren beroepsverandering verantwoord zijn. Er zijn

dan ook door de overheid bedrijfsbeëindigings- en omscholingsregelingen in het leven geroepen om de betrokkenen te helpen over de drempel heen te komen; tevens verleent de overheid haar medewerking via de bureaus voor arbeidsbemiddeling. Deze omscholingsregelingen en de arbeidsbemiddeling ressorteren onder het Ministerie van Sociale Zaken.

De in de voorgaande alinea genoemde maatregelen moeten ons inziens als aanvullend worden gezien, om het aantal bedrijfshoofden te verminderen. Er zijn economische en sociale redenen aan te voeren, om bij vermindering van het aantal bedrijfshoofden vooral het accent te leggen bij de generatiewisseling. Maatregelen aan de bron, d.w.z. bij de beroepskeuze, zijn economisch en sociaal het meest verantwoord. Hiernaast besteedt de overheid in toenemende mate aandacht aan de bedrijfsontwikkeling. Ook de blijvende bedrijven worden met problemen geconfronteerd. De noodzakelijke modernisering van gebouwen en uitrusting vragen belangrijke investeringen, terwijl voor een verantwoord gebruik van deze modernisering schaalvergroting onmisbaar is. De investeringen in gebouwen, werktuigen, veestapel en enkele infrastructurele bedrijfsverbeteringen tracht de overheid te vergemakkelijken door het verlenen van rentesubsidies voor opgenomen kredieten. In de huidige overgangssituatie, waarin de landbouw door de sterke economische groei is terechtgekomen, kunnen deze subsidies verantwoord zijn.

Ook bij deze laatste activiteiten wil de overheid niet op de stoel van de ondernemer gaan zitten. De ondernemer dient een concreet ontwikkelingsplan op te stellen dat aan bepaalde voorwaarden moet voldoen. Eerst wanneer de ondernemer een duidelijk plan heeft en aannemelijk maakt dat dit gerealiseerd kan worden, is de overheid bereid om via rentesubsidies de ontwikkeling van deze bedrijven te bevorderen. De belangstelling van de agrarische ondernemers voor dit aspect van het overheidsbeleid is vrij groot. Per 1 augustus 1974 waren ongeveer 6 500 aanvragen ingediend, waarvan er inmiddels 3 200 zijn goedgekeurd.

In het voorgaande hebben we gezien dat de landbouw ontwikkelingsfasen heeft gekend waarin de overheid van mening was dat noodzakelijke voorwaarden moesten worden gecreëerd om de modernisering mogelijk te maken. De overheid heeft zich naar mijn mening bij haar activiteiten tot de essentiële punten beperkt, terwijl zij hierbij het initiatief en de vakbekwaamheid van de ondernemers zoveel mogelijk onaangetast heeft gelaten. Men kan bij een zo veelomvattend landbouwbeleid natuurlijk altijd vraagtekens plaatsen bij het gebruik van bepaalde instrumenten en bij de accenten die gelegd moeten worden, maar dat neemt niet weg dat in hoofdlijnen de gebruikte instrumenten een belangrijke bijdrage hebben geleverd om de structurele aanpassingen en produktiviteitsvergroting te realiseren. De resultaten spreken in dit opzicht een duidelijke taal.

Slotbeschouwing

De Nederlandse landbouw heeft een relatief sterke concurrentiepositie door een hoog produktieniveau en een redelijk efficiënte arbeidsorganisatie. De toeneming van de produktiviteit is tot 1950 aanzienlijk geweest en heeft na 1950 nog een extra dimensie gekregen door de sterke vermindering van het aantal arbeidskrachten en de diverse vormen van schaalvermindering.

De overheid heeft in samenwerking met het bedrijfsleven een belangrijke bijdrage geleverd om deze concurrentiepositie te verkrijgen. Door het ontstaan van de gemeenschappelijke EG-markt waardoor de regionale specialisatie werd bevorderd, heeft Nederland de voordelen van deze concurrentiepositie kunnen realiseren. Niet alleen het grote vakmanschap van de Nederlandse boer, maar ook de economisch-geografische ligging en de natuurlijke produktieomstandigheden hebben de Nederlandse landbouw in deze gunstige positie gebracht.

Hoewel de Nederlandse landbouw mag worden gekenschetst als een "Muster moderner rationalisierung", is de landbouw toch relatief kleinschalig gebleven, weliswaar gecombineerd met een groot-schalige agribusiness. Deze moderne kleinschalige landbouw heeft in Nederland en een aantal andere welvarende Westerse landen tot grote resultaten geleid. Het technisch vakmanschap, de persoonlijke initiatieven en de inzet en flexibiliteit die bij een kleinschalige landbouw tot hun recht kunnen komen, zijn hierbij belangrijke factoren geweest en zullen ook in de toekomst voor de positie van het moderne gezinsbedrijf van grote betekenis blijven. In het verleden is gebleken dat de bezwaren die aan een kleinschalige landbouw zijn verbonden, voor een belangrijk deel kunnen worden geëlimineerd. De kans bestaat bovendien dat door de veranderende maatschappelijke inzichten over ruimte en milieu en met betrekking tot de sociale voorzieningen de positie van de moderne kleinschalige landbouw nog wordt versterkt. Ook is de landbouw bij uitstek een sector van de volkshuishouding waar spreiding van kennis, macht, vermogen en inkomen metterdaad in praktijk wordt gebracht.

Uit het voorgaande kunnen we concluderen dat van het ondernemerschap van de individuele boer veel wordt gevraagd en dat voor het scheppen van voorwaarden en het nemen van stimulerende maatregelen tevens veel initiatieven en overleg nodig zijn van overheid en georganiseerd bedrijfsleven; hierbij moet bij overheid niet alleen worden gedacht aan het Ministerie van Landbouw en Visserij.

Wel ziet het er naar uit dat in de komende periode de ontwikkelingen in een matiger tempo zullen plaatshebben, zowel door exogene als endogene oorzaken. Bij exogene oorzaken kan men denken aan een matiging van een economische groei, aan het duurder worden van grond- en brandstoffen, aan de structurele werkloosheid, aan de werk- en leefomstandigheden in de landbouw bij de maatschappelijke verhoudingen van thans, en aan de zorg voor milieu, natuur

en landschap. Bij interne oorzaken komen naderende grenzen in zicht; geen enkele boom groeit tot in de hemel. Veel opbrengstverhogende en arbeidsbesparende technieken worden reeds toegepast en niet regelmatig worden nieuwe en verbeterde technieken uitgevonden. Produktiviteitsverhoging is geen natuurwet die voor alle activiteiten continu in een bepaald tempo voort kan gaan. De technische mogelijkheden moeten aanwezig zijn en de maatschappelijke verhoudingen en natuurlijke omstandigheden moeten toepassing toelaten.

Met een variatie op de gevleugelde woorden van Ton van Duinhoven: "alles zal minder worden", zou men voor de landbouw kunnen zeggen: het zal er in de toekomst wat rustiger en minder gejaagd toegaan. Misschien dat deze verwachting de meeste agrarische ondernemers niet met schrik vervult.

BIJLAGE 1 Landbouwbedrijven en cultuurgrond in Nederland 1)

	Naar bedrijfsoppervlakte									
	Bedrijven in % in:					Cultuurgrond in % in:				
	1960	1970	1974	1980	1990	1960	1970	1974	1980	1990
tot 10 ha	52,4	36,5	34,2	22,0	20,0	25,8	14,4	11,6	7,7	4,0
10 - 20 ha	31,9	39,8	37,4	38,0	30,0	34,9	36,2	32,1	26,8	17,0
20 - 30 ha	9,4	14,4	16,6	21,0	21,0	17,7	22,1	23,8	24,4	21,0
30 - 50 ha	5,2	7,4	9,3	14,1	22,0	15,2	17,8	20,6	24,7	34,0
50 ha en meer	1,1	1,9	2,5	4,9	7,0	6,4	9,5	11,9	16,4	24,0
Bedr. (x 1000)	164	123	110	90	64					
Cult.gr. (x 1000 ha)						2090	1925	1856	1825	1680

1) Hoofdberoep bedrijfshoofd: landbouwer.

BIJLAGE 2 Akkerbouwbedrijven in Nederland

	Naar bedrijfsoppervlakte							
	Bedrijven in % in:				Cultuurgrond in % in:			
	1968	1974	1980	1990	1968	1974	1980	1990
tot 20 ha	38	33	15	3	25	11	4	1
20 - 30 ha	23	21	22	12	21	16	13	6
30 - 50 ha	28	30	36	38	31	34	36	28
50 - 100 ha	10	14	24	41	17	26	39	51
100 ha en meer	1	2	3	6	6 2)	13 2)	8	14
Bedr. (x 1000)	14,8	12,2	10,1	7,5				
Cult.gr. (x 1000 ha)					437,5	414,5	404	390

1) Hoofdberoep bedrijfshoofd: landbouwer.

2) Deze percentages worden beïnvloed door de grote oppervlakten (19 600 ha in 1968 en 19 300 ha in 1974) cultuurgrond in de IJsselmeerpolders, die vóór de uitgifte door de RIJP als één bedrijf werd geëxploiteerd.

BIJLAGE 3 Bedrijven met melkvee in Nederland 1)

	Naar omvang melkveestapel							
	Bedrijven in % in:				Koeien in % in:			
	1966	1974	1980	1990	1966	1974	1980	1990
5 - 10 koeien	31	14	5	2	14	4	1	0
10 - 20 koeien	46	30	18	9	42	17	8	3
20 - 30 koeien	15	24	25	15	25	24	18	7
30 - 50 koeien	7	23	35	28	16	35	40	22
50 koeien en meer	1	9	17	46	3	20	33	68
Bedr. met koeien								
(x 1000)	112	86	72	50				
Koeien (x 1000)					1680	2110	2400	2500

1) Hoofdberoep bedrijfshoofd: landbouwer.